

**PARACLISUL PRECISTEI SAU GROMOVNIC (1639)
ÎNTRE ALBA IULIA ȘI GOVORA**

EVA MÂRZA

Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia

FLORIN BOGDAN

Muzeul Național al Unirii Alba Iulia

***Paraklesis of the Mother of God or Gromovnic** (1639) between Alba Iulia and Govora**
ABSTRACT

Although 80 years have passed since the publication of the last volume of *Old Romanian Bibliography* (1944), to which other two volumes have been added, that encompass contributions to the history of books and print in the Romanian area, as well as other tens of scientific studies, one can notice that there are still many uncertainties. Such a case is that of an old Romanian print, from the 17th century – *Paraklesis of the Mother of God*, known based on the unique copy, preserved in the National Széchényi Library in Budapest.

The volume, originating from Gyula/Iuliu Todoreszku collection, was researched at the beginning of the 20th century by Nicolae Drăganu, yet the two works published by him on the books' topic did not lead to any absolute conclusions. Subsequent interventions are based on information of Nicolae Drăganu, without any researcher to have studied the physical volume again.

This material proposes to clarify some information and hypotheses related to the printing place of this book: Govora, in Wallachia, or Alba Iulia, in Transylvania, in the recently established - at that moment – printing house of the Transylvania's princes.

Cuvinte-cheie: carte românească veche, secolul al XVII-lea, Meletie Macedoneanul, Transilvania, istoriografie

Key words: old Romanian book, 17th century, Meletie Macedoneanul, Transylvania, historiography

Introducere

Istoriografia privitoare la evoluția tiparului românesc a trecut prin mai multe etape, unele dintre ele enigmatice și bazate pe tradiție, altele întemeiate pe dovezile supuse unor analize și sinteze prin cercetările minuțioase care le validează. Prin studiul de față ne-am propus să ne oprim, încă o dată, asupra unei perioade din istoria tiparului de la Alba Iulia din prima jumătate a secolului al XVII-lea, recte a celui de la Govora, din aceeași perioadă. Este un capitol din istoria cărții românești care încă are nevoie de lămuriri, iar rezultatele studiilor

* Translator's note: Gromovnic is a popular book of divine character predicting the future based on the interpretation of thunder and lightning according to the sign in which they were produced.

mai vechi datorate mai multor autori le vom reconstitui și prezenta într-o altă cheie. Punând din nou în discuție activitatea tipografiilor de la Alba Iulia și Govora, suntem convinși că, la o nouă și atentă examinare, vom putea aduce unele completări. Chiar dacă realitățile legate de tipografia de la Govora pot fi considerate fără probleme majore pentru segmentul privitor la anii 1638-1642, cele de la Alba Iulia/Bălgrad necesită, pentru aceeași perioadă, reflecții în continuare. Aceste două centre tipografice îndepărtate din punct de vedere geografic au avut, în perioada urmărită de noi, momente comune de colaborare directă și indirectă, care pot fi de referință pentru studiul nostru¹.

Vom porni cercetarea noastră de la un segment din istoria tiparului bălgrădean, care are în centrul atenției o tipăritură rarisimă, în jurul căreia s-au scris numeroase studii și s-au emis mai multe opinii. Vorbim despre o carte care a fost și a rămas un unicat: *Paraclisul Precistei / Gromovnicul* tipărit la 1639 (?)² (vom folosi în continuare titlul convențional *Gromovnic*³ dat acestei cărți de unii cercetători în trecut). Cartea a trezit acum curiozitatea noastră⁴, după ce fusese în atenția altor cercetători încă la începutul secolului al XX-lea, fără să existe până în zilele noastre o concluzie clară și hotărâtoare despre apariția ei și despre contextul tipăririi. În legătură cu istoria acestei tipărituri s-au exprimat mai mulți autori, istorici, unii specialiști în domeniul istoriei cărții și al tiparului din România și din Ungaria, având însă la dispoziție singurul exemplar, care astăzi se află în fondul Bibliotecii Naționale Széchényi, cu cota RC 259⁵. *Gromovnicul* a intrat în fondul Bibliotecii Széchényi din proprietatea colecționarului Iuliu Todorescu, care și-a donat valoroasa colecție bibliotecii de la Budapesta. După o pauză de mai multe decenii, în care cartea nu s-a mai aflat în atenția specialiștilor, am reluat această temă, fiind convinși că subiectul nu este epuizat și suntem siguri că mai putem adăuga unele lămuriri contextuale la cele spuse deja.

Care este esența problemei pe care dorim să o soluționăm într-un fel sau altul? *Gromovnicul*! – unde s-a tipărit, la Alba Iulia sau Govora; cine a fost tipograful ei? Aceasta este chestiunea esențială care ne preocupă în studiul de față, pentru că, în istoriografie, au existat ambele ipoteze, cartea neavând o foaie de titlu și nici sfârșitul. De aici decurge și altă problemă privind contextul și anul tipăririi – 1638 sau 1639. Se mai pune și o altă întrebare referitoare la locul tipăririi, unii cercetători alegând Alba Iulia ca loc al tipăririi cărții. Vom dezbate unele ipoteze de lucru și vom căuta răspunsurile adecvate.

¹ Mârza 1998, p. 23-33; Pavel 2001, p. 34-40; Pavel 2021, p. 44-49, 112-117.

² Fig. 1 și 2.

³ Uza 2022.

⁴ Eva Mârza în 1995 și 2008 (la Budapesta); Florin Bogdan în 2022 (la Budapesta).

⁵ Varga, Nagy 2020, p. 197.

Istoricul cercetărilor

Nu putem porni la drum fără invocarea rezultatelor cercetărilor mai vechi, ceea ce vom încerca să realizăm, selectiv, oprindu-ne la studiile cele mai elocvente⁶. În studiul nostru nu ne vom referi la aspecte filologice și lingvistice aprofundate încă la începutul secolului trecut de Nicolae Drăganu⁷.

Nicolae Drăganu a publicat cea mai veche descriere a exemplarului, încă în anul 1916, în *Calvinismul și literatura românească*; în a doua parte a studiului a oferit o primă informație despre existența *Gromovnicului*⁸. Din cele prezentate de el, cartea avea forma de astăzi cu coperte din piele maro și același număr de foi, fără să fi fost atunci restaurată. De același autor a apărut, în anul 1922, un studiu vast în care descria exemplarul detaliat (pe care îl vom analiza pe parcursul cercetării noastre)⁹. Din anul 1922 datează o mențiune a lui N. Drăganu, din care rezultă că studiul a fost terminat încă din anul 1915, dar nu a fost publicat din cauze independente de autor. N. Drăganu a văzut cartea, probabil, în biblioteca lui Iuliu Todorescu, la Budapesta, și, după cum spune în studiul său, „în urma intervenției lui Iulian Marțian”, ceea ce presupunem că s-a întâmplat între anii 1906 și 1915. Poate a primit acces în biblioteca lui I. Todorescu încă în contextul studiilor sale de la Budapesta sau, mai târziu, în timpul studiilor doctorale la Facultatea de Filologie Clasică din Budapesta, unde a obținut titlul de doctor în anul 1906. Despre cercetarea sa în biblioteca de atunci nu deținem aspecte detaliate. Trebuie menționat faptul că Iuliu Todorescu a murit în anul 1919, deci înainte de apariția celui de al doilea studiu, dar după publicarea primului text al lui N. Drăganu. În anul 1922 a apărut și catalogul valoroasei biblioteci al lui Iuliu Todorescu publicat de Viktor Akantisz¹⁰. Descrierea *Gromovnicului* în catalog este una rezumativă. Este posibil ca filigranul rákoczian al hârtiei pe care a fost tipărit *Gromovnicul* să-l fi îndemnat pe V. Akantisz să considere cartea ca un produs al tiparului albaiulian. Nu este exclus ca V. Akantisz să fi cunoscut deja concluziile lui N. Drăganu publicate în anul 1915 sau să fi avut informații direct de la autor, și astfel a indicat tipografia albaiuliană lângă titlul cărții. În descrierea sumară din catalogul bibliotecii lui I. Todorescu, la pagina 48, este citată cartea numită *Paraclis* („Gyulafehérvár, XVII század ?”) și se menționează că nu are foaia de titlu, legătura este din piele. Există indicația „Unicum” și un număr de bibliotecă, probabil cota inițială – 3106g. În catalog nu este trecut un număr de ordine a cărții; se află în cel de al II-lea capitol de tipărituri nemaghiare, neavând nicio indicație numerică, pentru că lucrarea nu figura în RMK, iar restul cărților

⁶ Drăganu 1916a, p. 41-43; Drăganu 1916b, p. 60-62.

⁷ *Ibidem*.

⁸ Drăganu 1916b, p. 60-62.

⁹ Drăganu 1922, p. 161-277.

¹⁰ Akantisz 1922, p. 48; vezi și Nagy 2018, p. 185-210.

catalogate a primit de la realizator numerotarea din bibliografia lui K. Szabó¹¹. După cum am menționat, locul tipăririi dat de V. Akantisz, Alba Iulia, a fost indicat, în primul articol, și de N. Drăganu¹², apoi, după cum vom detalia în continuare, a fost preluat de numeroși autori. N. Drăganu a reluat studiul pe baza cercetărilor ulterioare și, în anul 1938, a optat pentru tipografia de la Govora¹³.

La scurt timp după apariția primului material, în 1918, Ioan Lupaș a fost interesat de această carte, în urma rezultatelor cercetării din 1916 ale lui N. Drăganu¹⁴, în contextul cercetărilor sale legate de *Catehismul calvinesc*, a cărui apariție a fost sprijinită de principele Gheorghe Rákoczi I¹⁵, tipărit fiind de popa Dobre la Presaca în 1640/1642, și, având în vedere și tipărirea la 1641 a *Evangheliei cu învățătură* la Alba Iulia, se referă și la implicarea mitropolitului Ghenadie II la tipărirea *Evangheliei*. În nota 1 amintește doar marginal tipărirea la 1639 în „tipografia înființată de G. Racoți I la 1638, în Alba Iulia”, a cărții care începe cu „Paraclisul Preceștii pe limba românească, cine va ceti, să înțeleagă ce zice”¹⁶, deci *Gromovnicul*. Din contextul precizărilor lui I. Lupaș rezultă că a cunoscut rezultatele cercetării lui N. Drăganu publicate în anul 1916. După cum susține și I. Lupaș, Matei Basarab a trimis literele principelui Rákoczi în 1639, însă în tipografia de la Govora se tipărea în continuare, până inclusiv în anul 1642, după care în Țara Românească mai funcționează tipografiile de la Câmpulung și Mănăstirea Dealu.

În anul 1938, N. Drăganu, într-un cadru mai larg, își reia cercetările mai vechi. Acum își reconsideră concluziile legate de *Gromovnic* și de centrul tipografic și susține tipărirea la Govora¹⁷. Subliniază ideea dorinței principelui de a aduce din Țara Românească litere chirilice pentru tipografia sa, care a fost până atunci înzestrată doar cu litere latine. Se oprește asupra *Pravilei* de la Govora din 1640, iar acel „petit livre”, *Gromovnicul*, crede că s-ar fi putut tipări în anii 1639-1640. Descrie din nou cuprinsul: *Paraclisul Preceștii*, *Gromovnicul lui Iraclie împărat*, *Trepeticul*. Recunoaște că, în urma comparației cu *Pravila* (1640) și *Evanghelia învățătoare* (1642), acum vede cartea ca fiind tipărită la Govora. Mai adaugă că hârtia folosită pentru tipărirea cărților de la Govora a fost produsă în Transilvania, la moara de hârtie princiară. Tot aici se referă „en toute certitude imprimé à Alba-Iulia” la *Catehism* ca la prima carte românească tipărită la Alba

¹¹ RMK I.

¹² Drăganu 1922, p. 161-278.

¹³ Drăganu 1938, p. 43.

¹⁴ Lupaș 1918, p. 62. Pentru descrierea *Gromovnicului* folosește studiul lui N. Drăganu din 1916, pe care îl indică în notele de subsol.

¹⁵ *Ibidem*, p. 62-63, unde pune în discuție *Răspunsul la Catehismul calvinesc* al mitropolitului Varlaam publicat în 1645, citându-l, din nou, pe Nicolae Drăganu.

¹⁶ *Ibidem*, p. 62.

¹⁷ Drăganu 1938, p. 42-43.

Iulia¹⁸. Face o scurtă prezentare a catehismelor apărute în acea perioadă și descrie pe scurt și *Evanghelia cu învățătură* (1641), considerând-o acum cea de a doua carte de Alba Iulia, după *Catehism*¹⁹. Credem că, în urma investigațiilor noastre, vom putea comenta aceste concluzii ale lui N. Drăganu în ceea ce privește ordinea apariției acestor cărți.

Bibliografia românească veche, vol. IV, nr. 17²⁰, a cumulat pentru prima dată informațiile despre *Paraclisul Precistei* sau *Gromovnic* în anul 1944, cunoscând studiile lui N. Drăganu. Fișa bibliografică a lui Dan Simonescu se referă, în fond, la contribuțiile lui Nicolae Drăganu²¹ și Ștefan Pașca²². Autorul se bazează pe concluziile formulate de cei doi autori. Cităm din D. Simonescu „Exemplarul defectuos din Biblioteca Dr. Iuliu Todorescu (Budapesta) este în 8° mic, de 58 foi. Filigrana hârtiei «înfățișează marca Ardealului împreună cu a familiei Rákóczy», având sub ea inițialele G. R. (Georgius Rakoczy). Acest fapt l-a făcut pe N. Drăganu, la început, să o socotească tipărită la Alba Iulia, în 1639 (conform Pascaliei)”. Aceeași părere, că s-a tipărit la Prisaca, (unde era tipografia Bălgradului), este susținută și de Ștefan Pașca²³. Credem că referirea la Prisaca (azi Presaca) trebuie pusă în legătura cu mai multe opinii despre dislocarea tipografiei albaiulieiene din motive religioase și politice, mai ales, dacă avem în vedere imprimarea *Catehismului*. Totuși, despre eventualitatea apariției *Gromovnicului* la Presaca, nu a discutat niciunul dintre autori. Dan Simonescu folosește argumentația lui N. Drăganu privind ornamentele și caracterele tipografice folosite, hârtia pe care s-a tipărit. Se referă la cele „Șapte taine” specifice Bisericii Ortodoxe și Romano-Catolice, pe când cea calvină recunoaște numai două²⁴. În general, se pune problema părților slavone din text, nefiind pentru mediul calvin în care ar fi apărut cartea.

Din studiile și articolele ce au urmat rezultă că niciunul dintre ceilalți autori români nu ar fi avut în mână acest exemplar unic din *Gromovnic*, Nicolae Drăganu rămânând, se pare, până la noi, singurul autor român care a studiat cartea.

Dacă am lua în seamă cronologia celorlalte contribuții referitoare la istoria tipografiei de la Alba Iulia, în perioada 1638-1642, dintre autorii români, care s-au exprimat pe această temă, trebuie citat, spre exemplu, la 1902 și 1904, Augustin Bunea²⁵. Chiar dacă cei mai mulți dintre autorii tratați în continuare nu s-au oprit

¹⁸ *Ibidem*, p. 43.

¹⁹ *Ibidem*, p. 45.

²⁰ BRV IV, nr. 17, p. 20-21.

²¹ Drăganu 1922, p. 161-278, după care, în 1938, își schimbă părerea și propune tipărirea la Govora. În plus, atrage atenția asupra textelor în limba slavonă (Drăganu 1938, p. 43).

²² Pașca 1939, p. 19-20.

²³ *Ibidem*, p. 20, nota 3.

²⁴ După Drăganu 1922, p. 171: *Catehismul calvinesc* se referă la două taine.

²⁵ Bunea 1904, p. 243, 306-307 și *passim*. Într-un context mai larg, se ocupă de apariția *Catehismului calvinesc* și de contextul apariției lui; Bunea 1902a.

asupra apariției *Gromovnicului*, contextul activității oficinei în perioada dată este important pentru cercetarea noastră. Studiile publicate, după cum se va vedea, privesc, în general, răstimpul anilor 1638-1640, apariția *Catehismului calvinesc*, pe tipograful popa Dobre și contextul în care a apărut *Evanghelia cu învățătură*, 1641.

Din pleiada autorilor români²⁶ care s-au preocupat de istoria Transilvaniei secolului al XVII-lea și de istoria tiparului din acea vreme, Ștefan Pașca a emis câteva ipoteze interesante, în anul 1939, cunoscând studiile lui N. Drăganu. Autorul tratează momentul în care mitropolitul Ghenadie de la Alba Iulia a vizitat, în anul 1639, Brașovul, unde s-a perfectat transferul parțial al instalației tipografiei de la Govora²⁷. Agrearea lui Meletie Macedoneanu de superintendentul Geleji Katona István și de preoțimea locală a fost condiționată de acceptarea unor concesiuni inacceptabile pentru egumenul de la Govora. Dar, între acele condiții, se află și problema tipografiei, pe care am reținut-o ca supoziție, sau traducerea *Catehismului calvinesc* etc. Trebuie să reluăm și convingerea lui Șt. Pașca despre tipărirea unor cărți în limba română la Alba Iulia, în jurul anului 1640, pe care o considerăm exagerată și în lumina a ceea ce vom dezvolta în studiul nostru; la fel, nu putem accepta nici aducerea literelor coresiene la Alba Iulia.

Un alt punct de vedere a publicat Alexandru Mareș, când s-a oprit asupra manuscrisului care reprezintă cea mai veche versiune românească a *Gromovnicului*, databil în anul 1636. Autorul subliniază faptul că N. Drăganu a colaționat fragmentul manuscrisului, reprodus de T. Cipariu de la Biblioteca Academiei din Cluj, cu părțile *Gromovnicului* tipărit și a ajuns la concluzia că între aceste două versiuni, manuscrisă și tipărită, nu există similitudini²⁸. Al. Mareș demonstrează constatarea prin publicarea mai multor fragmente din versiunea tipărită (N. Drăganu) și din cea manuscrisă de la BAR Cluj. Mai mult, Al. Mareș constată că versiunea manuscrisă cercetată este „diferită de celelalte versiuni românești cunoscute ale *Gromovnicului*”²⁹. Ni se pare interesantă constatarea lui N. Drăganu, preluată și de Al. Mareș, din care rezultă că diferite variante ulterioare, manuscrise și tipărite, al *Gromovnicului* tipărit, dar și al *Paraclisului Precistei* (1639?), „reproduc fie versiunea tipărită (circa 1639), fie ...”³⁰. Aceasta ar fi dovada că versiunea tipărită și păstrată la Budapesta a circulat în spațiul românesc în mai multe exemplare, care au dispărut din diferite cauze.

²⁶ Autorii care mai pot fi luați în seamă: Meteș 1935, p. 388; Ștrempel 1955, p. 29; Mârza 1998, p. 16-22; Pavel 2001, p. 34-40.

²⁷ Pașca 1939, p. 17.

²⁸ Mareș 2006, p. 175.

²⁹ Mareș 1974, p. 29-44; Mareș 2006, p. 169-191. Autorul are în vedere manuscrisul *Gromovnicului* pe care l-a deținut și descris T. Cipariu și care a ajuns în fondul Bibliotecii Academiei din Cluj.

³⁰ Mareș 2006, p. 177; Drăganu 1922, p. 176-177.

O sumă de păreri pro și contra citim și în lucrarea lui Eugen Pavel, care, după o minuțioasă descriere a vieții bisericești centrate pe Alba Iulia și a condițiilor culturale de atunci, cu multă prudență, nu a localizat definitiv locul tipăririi cărții, rămânând în continuare între Alba Iulia și Govora³¹. În final, Eva Mârza a rezumat pozițiile unor autori legate de locul imprimării, considerând că tipărirea unor părți ale *Gromovnicului* în slavona bisericească face mai probabilă apariția cărții în Țara Românească, la Govora. Sub atenta urmărire a superintendenților și a principelui, folosirea limbii slavone nu era compatibilă cu programul cultural și religios al principelui Gheorghe Rákoczi I³². Ne-am fi așteptat ca, în deceniile ce au urmat după publicarea contribuțiilor mai sus amintite, să se fi limpezit situația atât în privința tipăririi *Gromovnicului*, cât și în ceea ce privește activitatea tipografiei de la Alba Iulia în perioada dată, ceea ce, după cum reiese din cele spuse, nu s-a întâmplat. Vom încerca să intercalăm între cele propuse deja unele detalii care ar putea completa datele cunoscute.

Pe de altă parte, accesând bibliografia maghiară³³, *Paraclisul Precistei / Gromovnicul* apare aici cu mențiunea „tipăritură străină”, de unde trebuie înțeles că nu a apărut pe teritoriul Ungariei. Este important de adăugat că principala bibliografie retrospectivă maghiară, la categoria *Appendix*, cu numărul 164, introduce, sub titlul *Paraclisul Precistei*, Bălgrad, 1639, o fișă a cărții. Ca și BRV IV, și RMNy III descrie singurul exemplar cunoscut deocamdată, care se află în fondurile Bibliotecii Széchényi de la Budapesta. Chiar dacă în alte volume din RMNy sunt bibliografiate, de cele mai multe ori, cărțile apărute în Transilvania în limba română și cele în limba slavonă, în acest caz cartea a intrat în categoria cărților străine. Poate ar trebui să înțelegem de aici că autorii au luat în calcul eventualitatea apariției cărții într-o tipografie din afara Transilvaniei – la Govora – în urma unei presupuse comenzi ardelene. Încă din anul 2000, când a fost tipărit RMNy III, autorii vorbesc despre singurul exemplar al cărții. Dificultatea stabilirii unor detalii necesare pentru o identificare corectă stă în lipsa foii de titlu. Bibliografia maghiară folosește descrierea făcută în BRV IV, implicit cea datorată lui N. Drăganu. Tipograful propus în ambele bibliografii este popa Dobre, iar locul posibil al tipăririi este Alba Iulia. Într-un alt context, la pagina 159 din RMNy III, într-un enunț independent, apare „Paraclisul precistei – Gromovnik. Preszaka 1639 = Appendix 164”, deci locul Albei Iulia este luat de Presaca. În concluzie, de aici rezultă că istoricii cărții vechi din Ungaria au inclus în cercetările lor *Gromovnicul*, pornind în continuare de la același unic exemplar, din donația Iuliu Todorescu, păstrat astăzi la Budapesta, în Biblioteca Széchényi.

³¹ Pavel 2001, p. 34-40.

³² Mârza 1998, p. 26-30.

³³ RMNy III, Appendix nr. 164, p. 794.

Activitatea tipografică care a avut ca rezultat apariția cărților românești chirilice de la Alba Iulia, între anii 1639 și 1641/1642, a dat naștere la numeroase discuții și din partea autorilor maghiari care au avut ca obiect de studiu istoria Transilvaniei și, implicit, a tiparului. Preocupați de mișcările spirituale și de istoria unor tipografii din secolul al XVII-lea, autorii s-au referit și la tipografia de la Alba Iulia și la produsele ei, fără să aducă informații noi despre funcționarea oficinei: István Juhász³⁴ și János Herepei³⁵. Spre exemplu, popa Dobre apare în scrierile lui Herepei János, care îl amintește între tipografiile de la Alba Iulia în anul 1639, fără să menționeze însă folosirea literelor chirilice. Herepei spune doar că Dobre a tipărit cu alte litere decât cele folosite în tipografia princiară; își continuă ideea menționând, ca și alți autori, că Gheorghe Rákoczi a cerut de la Matei Basarab litere chirilice, cu care a început popa Dobre, în același an, a tipări prima carte în limba română.

Dintre autorii maghiari preocupați de istoria tipografiei princiare de la Alba Iulia trebuie menționată în special doamna Judit V. Ecsedi³⁶. Rezultatele cercetărilor domniei sale le vom intercala în continuarea studiului.

Reconstituirea împrejurărilor tipăririi la Alba Iulia între 1638 și 1642

Pentru că nu avem alte informații noi de la care am putea porni pe acest drum, propunem reșezarea rezultatelor cercetărilor mai vechi, pe care dorim să le punem într-o cheie a noastră. În ceea ce privește *Gromovnicul* și apariția lui, textul nostru nu se va îndepărta întru totul de cel al lui N. Drăganu, dar cercetările noastre, de până acum, arată că suntem în măsură să-l completăm și chiar să ducem mai departe cele spuse deja.

Între anii 1588 și 1635, istoriografia tiparului slavo-român și românesc a remarcat un hiatus lung în apariția cărților tipărite. Explicația nu este clară, istoriografia presupune că evenimentele culturale și politice sunt în directă legătură cu influențele Reformei asupra Bisericii și a vieții religioase din Țările Române, ceea ce se reflectă mai cu seamă în Transilvania. Majoritatea tipografiilor au fost legate de Biserică, mai rar de curtea domnească, foarte rar tipografiile fiind independente. La Alba Iulia, capitala culturală și politică a Principatului Transilvaniei, s-au format treptat condițiile pentru stabilirea unei tipografii, ceea ce s-a întâmplat în jurul anului 1566 prin activitatea tipografului

³⁴ Juhász 1941, p. 151, 191, 205-206. Autorul tratează informația despre colaborarea principelui Gheorghe Rákoczi I și Matei Basarab, între altele și în vederea aducerii tipografiei sau setului de litere chirilice la Alba Iulia de către tipograful Dobre. Consideră că prima carte românească ar fi apărut la 1639, tipărită de popa Dobre, și emite ideea că „la 1640 tipograful scoate Catehismul la Presaca”.

³⁵ Herepei 1965, p. 525-526.

³⁶ Ecsedi 1993, p. 149-151. Cercetătoarea consideră că Gabriel Bethlen a înființat, la Alba Iulia, o tipografie care beneficia de set de litere latine; informația despre activitatea lui popa Dobre este reluată în Ecsedi 1978/1980, p. 297-298. 291-341.

de sorginte europeană/poloneză, Rafael Skrzetuski (Hoffhalter) și folosirea literelor latine pentru text latin și maghiar³⁷; amintim aici și prezența la Alba Iulia a lui Lorinț, pentru o scurtă perioadă (1577-1580), unul dintre ucenicii diaconului Coresi³⁸. În cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea însă, la Alba Iulia, nu s-a legat o activitate tipografică continuă, ceea ce urmează să se întâmple pe parcursul secolului următor. Principele Gabriel Bethlen, influențat de modernizarea societății și de evoluția științei în Europa, a adus în capitala Principatului o tipografie, necesară atât pentru susținerea reformei, pentru scopurile sale politice³⁹, cât și pentru procesul de învățământ la „Collegium Academicum” înființat de el în anul 1622 la Alba Iulia, care a mai funcționat și după moartea lui cu profesorii veniți din Europa occidentală (Piscator, Alsted, Bisterfeld etc.)⁴⁰. *Typis principis*, denumirea sub care a funcționat tipografia, nu avea în vremea lui Bethlen set de litere chirilice; cu toate acestea, s-a păstrat informația conform căreia, la inițiativa principelui, s-ar fi tradus *Biblia* în limba română, despre care însă s-au păstrat doar informații documentare⁴¹.

Nu a trecut mult timp până la începerea unui nou capitol în istoria tiparului la Alba Iulia. Tocmai acest început a dat naștere la numeroase discuții în istoriografie, pe care încercăm să le organizăm pe baza informațiilor cunoscute deja și să aducem unele completări. Acest nou început al tipografiei a avut loc în timpul principelui Gheorghe Rákoczi I, care dorea să aibă, pe lângă o tipografie cu litere latine, și una cu caractere chirilice⁴². Din acest moment și în acest context, ne interesează folosirea literei chirilice în tipografie, ceea ce îl implică în cercetarea noastră, pe lângă principe, pe Ghenadie II, mitropolitul Transilvaniei. Primul an menționat în bibliografie în acest context este 1638, lansat de Vasile Popp încă în anul 1838⁴³. Fără vreo susținere documentară, introduce în istoriografie același an și I. Lupaș: „tipografia înființată de G. Racoti I la 1638, în Alba Iulia”⁴⁴. Cu siguranță se referă la o tipografie cu caractere chirilice. Prima tipăritură pe care o discută este *Catehismul calvinesc* și imprimarea lui în 1639,

³⁷ Ecsedi 1999, p. 62.

³⁸ Mârza 1998, p. 16-22.

³⁹ Credem că prima lucrare apărută în noua tipografie a fost: *Articvli dominorum regnicolarum trium nationum regni Transylvaniae et partium Hungariae ... in civitate Alba Iulia, ad diem 14. Maij, anno Domini MDCXXIII*. Alba Iulia, 1623. Vezi RMNy II, 1286 și alte tipărituri de acest gen.

⁴⁰ Ecsedi 1999, p. 124-125; Pápai Páriz 2016, *passim*.

⁴¹ Popp 1995, p. 121; Bunea 1902b, p. 352; Veress 1931, unde la nr. 146, p. 72, în *Az Felséges Bethlen Gabornak [...]*, Cassán, 1622 se amintește traducerea *Bibliei* din ordinul lui Gabriel Bethlen și se mai menționează susținerea principelui pentru hirotonirea preoților ortodocși la Oradea în anul 1616, la 24 decembrie.

⁴² Drăganu 1922, p. 162.

⁴³ Popp 1995, p. 121: „Gheorghie Racoti cel bătrîn ... au rădicat tipografie românească în Bălgrad pe la anul 1638 ...”.

⁴⁴ Lupaș 1918, p. 62.

dată acceptată de mai mulți autori, dar care a fost corectată mai târziu. În anul 1639 intră în discuție colaborarea pe plan politic și cultural dintre Matei Basarab, domnitorul Țării Românești (1580-1654), și Gheorghe Rákoczi I, principele Transilvaniei (1593-1648), implicit, dintre mitropoliții Teofil de lângă Matei Basarab și Ghenadie II de la Alba Iulia. Prin contribuția lor se inițiază tipărirea de carte în limba română, cu caractere chirilice, în anii treizeci și patruzeci ai secolului al XVII-lea.

Negocierile dintre cei doi domnitori i-au adus la un loc, în Brașov, la 22 martie 1639, pe mitropoliții Ghenadie și Teofil, care au purtat tratative despre obținerea materialelor tipografice pentru viitoarea tipografie de la Alba Iulia. Nicolae Iorga a introdus data respectivă în istoriografie, citând din Socotelile Brașovului⁴⁵. Un rezultat cert al acestui moment istoric de colaborare este documentat prin apariția *Pravilei*, 1640 la Govora⁴⁶, cu o variantă destinată pentru Transilvania. Istoriografia cunoaște faptul că *Pravila* a fost tipărită cu două prefețe, una semnată de Teofil pentru Țara Românească, în timp ce a doua poartă numele mitropolitului Ghenadie de la Alba Iulia, ceea ce a asigurat răspândirea cărții și în Transilvania. Cei doi mitropoliți, secondați de tipografi, vor asigura astfel apariția unei ediții rare pentru prima jumătate a secolului al XVII-lea, cu două tiraje identice, diferind doar numele prefațatorilor. Din textul prefețelor rezultă și două nume de tipografi, care au tipărit *Pravila*: Meletie Macedoneanul, principalul meșter al tipografiei și Ștefan din Ohrida, fără să fie specificată detaliat ocupația lor în oficina din Govora⁴⁷. Pe amândoi i-a purtat destinul, la un moment dat, în capitala Principatului transilvan; Meletie Macedoneanul și Ștefan tipograful s-au aflat printre pretendenții la scaunul mitropolitan de la Alba Iulia după moartea lui Ghenadie și plecarea urmașului său Iorest.

Cine au fost cei doi tipografi candidați la funcția de mitropolit de Alba Iulia? Nu cunoaștem contextul în care Meletie Macedoneanul a aflat despre moartea lui Ghenadie (3 septembrie 1640) și despre plecarea mitropolitului Iorest din Alba Iulia, cert este că el se afla înainte de numirea mitropolitului, în preajma anului 1643, la Alba Iulia⁴⁸, așa cum aflăm dintr-o însemnare manuscrisă citată de mai mulți autori⁴⁹. Ieromonahul Meletie, mai târziu egumenul Mănăstirii Govora, a fost un tipograf iscusit⁵⁰. În anul 1635 s-a aflat la Câmpulung, unde îl găsim în

⁴⁵ Iorga 1902, p. 51.

⁴⁶ BRV I, nr. 39, p. 108-115.

⁴⁷ BRV I, nr. 39, informația se află pe p. 113.

⁴⁸ Decretul de numire a lui Simion Ștefan în funcția de mitropolit este datat la 10 octombrie 1643; informația este cunoscută de mai mulți autori dintre care am ales pe Laurian 1850, p. 112-121.

⁴⁹ Popp 1838, p. 23-24. Vezi și, spre exemplu, Mârza 1998, p. 28, 33, 40-41.

⁵⁰ BRV, I, nr. 36, p. 104-106, fiind citată *Psaltirea*, Govora, 1637, unde pe p. 196 egumenul mănăstirii Meletie, venit de la Mănăstirea Zograf, spune că a învățat meșteșugul tiparului încă de când s-a călugărit; despre biografia sa fără momentul Alba Iulia, la Ionescu 1971a, p. 20-32; Ionescu 1971b, p. 33-42.

calitate de tipograf în *Molitvenic*, împreună cu „Nectarie Pelagonianul și cu el dimpreună feciorul nostru, credinciosul Ștefan, numit Sprinten-la-mers”⁵¹. La 1637, 1638, 1640, Meletie este la Govora, tipărind *Psaltirea* slavonă și *Pravila*, la 1642/1644, se afla la Govora și la Mănăstirea Dealu, fiind implicat în tipărirea *Evangheliei învățătoare*⁵²; în calitate de supraveghetor al ediției *Antologhionului*, îl regăsim la Câmpulung, în anul 1643. Ne-am întrebat cine a fost „feciorul nostru” Ștefan Sprinten la mers, dacă a existat vreo relație a sa cu Meletie Macedoneanul. El a apărut în calitate de colaborator și cu numele Ștefan din Ohrida, care, în *Ceaslovul* de la Govora, 1638, spune: „cu silința și cu străduința lui Meletie Macedoneanul, m-am trudit cu aceasta eu, ieromonahul Ștefan din Ohrida și am tipărit acest Ceaslov”⁵³. Nu deținem informații concrete despre o eventuală înrudire între cei doi pretendenți la funcția de mitropolit, Meletie Macedoneanul și Ștefan din Ohrida (Sprinten la mers?)⁵⁴. În legătură cu dorința lui Meletie Macedoneanul de a urca în scaunul mitropolitan la Alba Iulia ne-am putea gândi la motivul care l-a îndemnat, împreună cu mitropolitul său, să tipărească *Pravila* cu destinație Transilvania, la fel ca și tipărirea în același an, 1640 (în lunile septembrie-octombrie), la Govora, a *Ceaslovului* considerat a fi o inițiativă personală. Ștefan Pașca a lansat o supoziție despre apariția *Ceaslovului*, cum că el putea fi tipărit și adus la Alba Iulia în contextul candidaturii la scaunul vlădicesc al Bălgradului, ca un dar făcut preoțimii din Transilvania cu scopul de a fi acceptat în funcție⁵⁵. *Ceaslovul* este, de asemenea, o tipăritură extrem de rară, păstrată doar în două exemplare⁵⁶, care prezintă unele similitudini cu *Gromovnicul*. Cele două exemplare ale *Ceaslovului* se diferențiază de *Gromovnic* prin dovada unei circulații în Transilvania (Mureș, Alba, Sibiu, Lancrăm), care poate indica cele sugerate de Șt. Pașca⁵⁷. Presupunem că raritatea celor două tipărituri *Gromovnicul* și *Ceaslovul* se datorează, pe lângă o uzură în timp, și unor tiraje reduse.

După numirea mitropolitului Simion Ștefan, Meletie se întoarce în Țara Românească, dar Ștefan „tipograful” a rămas, conform informației lui Vasilie Popp, la Alba Iulia și a contribuit, probabil, la tipărirea *Noului Testament* la

⁵¹ BRV IV, nr. 35, p. 181-188.

⁵² *Evanghelia învățătoare* a fost tipărită în anul 1642 la Govora; netermină fiind, la 1644, s-a terminat la Mănăstirea Dealu în anii următori.

⁵³ BRV IV, nr. 16, p. 19-20.

⁵⁴ O eventuală înrudire între cei doi sugerează Binder 1974, p. 245-248.

⁵⁵ Pașca 1939, p. 97-121.

⁵⁶ Exemplarele, incomplete, se păstrează în colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare „Lucian Blaga” din Cluj-Napoca și ale Muzeului Național al Unirii Alba Iulia. Vezi Mosora, Hanga 1991, p. 5 și Bogdan 2021, p. 15.

⁵⁷ *Ceaslovul* păstrat la BCU Cluj-Napoca este cel descris în BRV IV, nr. 18, p. 21-22, achiziționat de la A. Filimon din Târgu Mureș, și a circulat prin Mureș, Sibiu, Alba, iar cel de al doilea exemplar a fost recent achiziționat de Muzeul Național al Unirii și demonstrează circulația la Lancrăm, lângă Alba Iulia. Spre deosebire de *Gromovnic*, hârtia folosită pentru tipărire este de proveniență italiană.

1648⁵⁸. Am introdus acest episod în discuție, considerându-l util pentru stabilirea mediului și contextului în care s-au desfășurat evenimentele între Alba Iulia și Govora în anii avuți în vedere în cercetarea noastră.

O importantă treaptă a relațiilor cultural-politice între cele două țări o reprezintă vizita mitropolitului Teofil la Alba Iulia, în primăvara anului 1640, și aducerea tipografiei de la Govora la Alba Iulia⁵⁹. Conform tradiției, însuși Matei Basarab îl trimite pe tipograful popa Dobre la Alba Iulia. Aceeași tradiție spune că popa Dobre a sosit la Alba Iulia în anul 1639, aducând tot atunci și materialele tipografice⁶⁰. Totuși, dacă ținem seama de cuvintele mitropolitului Ghenadie din prefața *Evangeliei cu învățătură*, 1641 „forte mi era jelanie la inima să aduc tipare să o tipăresc aici în ceastă țară a măriei sale crai”⁶¹; iar popa Dobre a venit din Țara Românească/Govora (?) „și a făcut tipare aici” în tipografia de la Alba Iulia și dacă „traducem” aceste rânduri, înțelegem că instrumentarul tipografiei nu se afla la Alba Iulia înainte de anul 1641, ceea ce demonstrează că tipărirea cu caractere chirilice în anul 1639 sau 1640 nu ar fi fost posibilă.

Cu certitudine putem afirma, împreună cu mai mulți autori, că popa Dobre a venit la Alba Iulia de la Govora și a tipărit aici *Evangelia cu învățătură* (1641) și *Catehismul calvinesc* (1642). La Govora putea lucra împreună cu Meletie Macedoneanul și Ștefan din Ohrida, probabil și cu alți tipografi, fără să se fi pomenit de numele său acolo⁶². De aceeași părere este Dan Simonescu în BRV IV, nr. 17, care, în consens cu N. Drăganu, afirmă că împreună cu tipografia de la Govora ajungea la Alba Iulia și tipograful popa Dobre. Conform înțelegerii dintre cei doi mitropoliți, Teofil și Ghenadie, tipograful ar fi trebuit să fi ajuns în anul 1639, iar dovada începerii activității sale la Alba Iulia ar fi fost imprimarea *Gromovnicului* la 1639⁶³. Deoarece *Gromovnicul* nu oferă datele despre locul imprimării sau despre numele tipografului, cu certitudine putem admite doar faptul că numele popii Dobre se leagă doar de celelalte două tipăriri românești

⁵⁸ Numele tipografilor *Noului Testament* nu sunt menționați în carte, dar ne-am folosit de informația oferită de Vasilie Popp (Popp 1838, p. 23-24), potrivit căreia tipograful Ștefan se ducea la mitropolitul Simion Ștefan la Alba Iulia. Trebuie să menționăm însă că, în această perioadă, ne-am întâlnit în bibliografie cu mai mulți Ștefani, tipografi, pe care, fără alte informații, nu-i putem identifica cu certitudine. Istoria tiparului românesc mai are în continuare multe necunoscute.

⁵⁹ Iorga 1915, p. 237-256; Iorga 1928, p. 300; Păcurariu 1992, p. 61-68.

⁶⁰ Tema legată de ajutorul trimis de Matei Basarab la Alba Iulia prin tipografie și tipograf este pe larg discutată de Nicolae Iorga, Augustin Bunea, Nicolae Drăganu, Mircea Păcuraru, Eva Mârza, Eugen Pavel, Ecsedy Judit și alții. Din punct de vedere istoric, evenimentele sunt prezentate de toți autorii în aceeași cheie. Însă cercetătoarea Judit Ecsedy a adus unele explicații noi, neobservate de ceilalți autori, legate de instalația tipografiei trimise de la Govora (!), văzută din punct de vedere tehnic; Ecsedy 1993, p. 150-153; vezi și Borsa, Ecsedy 1993, p. 131-139.

⁶¹ BRV I, nr. 40, p. 115-118.

⁶² Dovada fiind parcurgerea BRV-urilor; vezi și Ecsedy 1993, p. 150.

⁶³ *Ibidem*, *passim*, unde se oferă variantele de implicare a tipografiei din deceniile patru și cinci ale secolului al XVII-lea.

de la Alba Iulia, în care numele său este indicat: *Evanghelie cu învățătură* (1641) și *Catehismul calvinesc* (1642).

Încercând să facem ordine în rezultatele cercetărilor oferite de istoriografia privind anii de tipărire cu litere chirilice 1639-1642 la Alba Iulia, trebuie să ne referim, în primul rând, la apariția *Evangheliei cu învățătură* în anul 1641. Mitropolitul Ghenadie, chiar dacă moare în septembrie 1640, este implicat în începerea lucrării. În acest punct intervine o problemă, deoarece autorii citați afirmă fără echivoc aducerea tiparelor de la Govora, împreună cu tipograful Dobre. Ce litere aducea tipograful de la Govora, aducea un set de litere al căror proprietar era?⁶⁴ Demonstrația cercetătorilor Judit Ecsedi și Borsa Gedeon, care, printr-o analiză detaliată, au arătat că literele cu care s-a tipărit *Evanghelia* în anii 1640-1641 au fost cioplite din lemn și tipărirea a avut loc cu ajutorul unei instalații primitive⁶⁵, a fost infirmată prin justificările acceptabile date de Eugen Pavel⁶⁶. Ce litere a trimis Matei Basarab din Țara Românească, puteau fi litere de lemn? În acest context ne-a atras atenția o relatare din prefața *Molitvenicului* de la Câmpulung din 1635 legată și de Meletie Macedoneanul, care a adus material tipografic pentru Matei Basarab: „Macedoneanul, venit din țările rusești ..., îndată după ce s-a sfătuit cu un oarecare tovarăș al lui, cu bărbatul ieromonah Nectarie numit Pelagonianul și cu el dimpreună feciorul nostru, credinciosul Ștefan, numit Sprinten-la-mers, l-am trimis după tiparnița în Rusia-Mica, având cu dânsul prețul deplin pentru tipografie ... după săvârșirea instrumentelor de lemn trebuincioase meșteșugului, am poruncit ...”⁶⁷. În ce cheie trebuie citit textul din prefața *Evangheliei*, în care mitropolitul Ghenadie spune: „s-au aflat acest dascăl popa Dobre de a venit din Țara Românească de a făcut tipare aici în Ardeal”⁶⁸. Dar Ghenadie mai spune: „mă jului măriei sale lui crai Racolti Gheorghie ... să tipărească cărțile aice în țara măriei sale și maria Ta mi-au dat voie să tipăresc. Derept aceia eu nu cruțai din ce-mi daruise Dumnezeu de avere ce dădu dascălului ajutoriu să le tipărească în tipare ce făcu”. Din ambele fragmente ar rezulta că popa Dobre „a făcut” literele la Alba Iulia, finanțat fiind de Ghenadie? Oare, popa Dobre, fiind la momentul sosirii la Alba Iulia (în 1639 sau 1640?) deja un meșter iscusit, ar fi putut, cu ajutorul financiar dat de mitropolitul Ghenadie, să cioplească din lemn literele cu care să tipărească o parte a *Evangheliei* în timpul vieții apoi și după moartea lui Ghenadie (1640)? Tipărirea s-a încheiat în 1641, fiind supravegheată de următorul mitropolit, Ilie Iorest. Sau ar fi de acceptat ideea conform căreia Matei Basarab ori mitropolitul Teofil să fi trimis la Alba Iulia un set de litere mai vechi de care nu aveau nevoie la Govora? Totuși nu există nicio

⁶⁴ Ecsedi 1978-1980, p. 297-298

⁶⁵ Ecsedi 1993, p. 146-166; Ecsedy, 1999, p. 61-62, 124, 141-14.; Borsa, Ecsedy, 1993, p. 131-139.

⁶⁶ Pavel 2001, p. 95-97.

⁶⁷ BRV IV, nr. 36, p. 185.

⁶⁸ BRV I, nr. 40, p. 115-116.

dovadă că în Țara Românească s-ar fi tipărit cu acel tip de literă. Esențială este întrebarea în legătură cu proveniența acelui set de litere. Erau aceste caractere într-adevăr proprietatea tipografului?

Mai poate fi pus în discuție faptul că pe lângă popa Dobre putea lucra și Meletie Macedoneanul⁶⁹, candidat la postul de mitropolit de Alba Iulia, care putea fi prezent acolo în anii 1641-1642. Nefiind ales, a plecat probabil prin anul 1643, pentru că la 1644 supraveghează tipărirea *Evangeliei învățătoare* la Mănăstirea Dealu. De aici rezultă faptul că trecerea lui prin Alba Iulia în perioada alegerii mitropolitului se încheiase înainte de anul 1644. Despre soarta tipografiei de la Govora autorii BRV-ului au avansat ideea că: „După 1642 în tipografia de la Govora nu se mai tipărește nimic și materialul tipografic a fost transportat la Mănăstirea Dealu, unde apare în 1644 completarea *Cazaniei* începute la Govora în 1642”⁷⁰.

*Evangelia cu învățătură*⁷¹ de la Alba Iulia este o retipărire defectuoasă a *Evangeliei* coresiene de la 1581⁷². Tipărirea a avut acceptul principelui Gheorghe Rákoczi, fiind la acea vreme secondat de István Katona Gelei sau Gheorghe Csulai, care susțineau în Principatul Transilvaniei cultul calvin; autorul prefetei îl roagă pe principe să permită tipărirea „în Ardeal”. Cum, la momentul morții lui Ghenadie (septembrie 1640), tipărirea *Evangeliei* era în curs și a fost terminată în vremea mitropolitului Ilie Iorest, tipograful popa Dobre se afla sigur pe parcursul acelor ani în Alba Iulia. În legătură cu decesul mitropolitului Ghenadie, reținem un episod istoric care ar fi putut avea consecințe în viitor. Chiar dacă nu ne preocupă parcursul pe care au trebuit să-l parcurgă pretendenții la scaunul mitropolitan, Popa Ștefan din Bălgrad, viitorul mitropolit după anul 1643, Meletie Macedoneanul, susținut – după I. Lupaș – de superintendentul calvin Gelei István și de Matei Basarab, și Ilie Iorest, susținut de Vasile Lupul, ultimul dintre ei devenit mitropolit, toți cei trei pretendenți au fost implicați într-un fel sau în altul în mersul tipografiei albaiuliene; Ilie Iorest a părăsit Alba Iulia la scurt timp de la alegere⁷³.

O altă chestiune privește tipărirea *Catehismului calvinesc* la câțiva kilometri de Alba Iulia, la Presaca. Nu putem da, nici după numeroase păreri exprimate de cercetători, un răspuns cert, din cauza inexistenței informațiilor documentare. Se discută ocolirea influenței mitropolitului; nu este de acceptat această idee, doar Gheorghe Rákoczi era pe atunci suveran în țara sa, iar cartea de

⁶⁹ Meletie Macedoneanul este consemnat la Govora în anii 1635, 1637, 1638, 1640; vezi BRV I și IV.

⁷⁰ BRV I, nr. 52, p. 158-160; în legătură cu *Evangelia învățătoare* de la Dealu, 1644, vezi BRV I, nr. 46, p. 144-147.

⁷¹ BRV I, nr. 40, p. 115-118.

⁷² BRV I, nr. 29, p. 85-93.

⁷³ Lupaș 1918, p. 65. Detaliile legate de evenimentele din biografia mitropolitului Iorest nu se află între prioritățile acestui studiu.

sorginte calvină era în acord cu cultul susținut de curte. Faptul că este un catehism calvin dovedește ecoul pe care l-a stârnit în Moldova. Lipsa exemplarelor nu permite examinarea tipului de literă folosit, totuși, în general, s-a acceptat ideea tipăririi cărții cu instalația de la Alba Iulia, cea folosită de popa Dobre la 1641. Se susține ideea că instalația tipografiei, simplă și ușor transportabilă, folosită la Alba Iulia, a permis mutarea rapidă la Presaca, dar rămâne întrebarea de ce s-a recurs la mutarea nu departe de curte. Cartea a fost oricum categorisită de mitropolitul Moldovei Varlaam drept o carte *calvină*. Și dacă citim din foaia de titlu din *Răspunsul* lui Varlaam: „Cartea ce să chiamă Catehismus, care cu voia și porunca domnului creștinesc Rakoci, Gheorghie, Craiul Ardealului ... cu îndemnătura și cu cheltuiala domniei Ciulai Gheorghie, păstorul sufletesc a curții Măriei sale ... și s-au început în luna lui iulie 5 zile și s-au obârșit în luna lui iulie în 25 de zile ...”. Datorită *Răspunsului* cunoaștem cel puțin conținutul foii de titlu al cărții blamate de Varlaam, anul tipăririi având două soluții⁷⁴. În BRV IV pe p. 189, Dan Simonescu indică nepotrivirea anului de la Adam și a celui de la Hristos, cum au fost tipăriți în *Catehism* sau greșit transcriși în BRV. Dacă este corect anul de la Adam 7150, atunci anul de la Hristos este 1642. Dacă am considera corect anul 1640, citat în BRV de pe foaia de titlu prezentată de mitropolitul Varlaam, atunci ar trebui să fie corect anul 7148. Noi am propus, în acord cu Vasile Popp, 1642 drept an al tipăririi, alegerea fiind și în legătură cu discuția despre prefața *Evangeliei cu învățătură*, în care se spune că litera de tipar abia a fost confecționată pentru tipărirea ei, care s-a încheiat la 1641⁷⁵. În final, nu putem nici măcar să emitem vreo ipoteză asupra caracterelor cu care s-ar fi tipărit *Catehismul calvinesc*.

Gromovnic

Propunem o scurtă descriere a exemplarului păstrat, restaurat după ce a fost cercetat de Nicolae Drăganu. Aspectul volumului nu s-a schimbat esențial și cartea este acum într-o stare bună de conservare. Prin intermediul rezultatelor cercetării lui N. Drăganu și din bibliografia citată mai sus vom încerca să construim o imagine sustenabilă a *Gromovnicului* în trecut și în prezent. Vom selecta informații care au relevanță pentru cercetarea noastră și care, în mod logic, pot fi introduse în prezentare. Din problematica vizată rămân de soluționat locul și anul tipăririi, așa cum decurg ele din cele spuse mai sus și din exemplarul *Gromovnicului*.

Istoricul tiparului românesc de la Alba Iulia începe odată cu prezența tipografului Lorinț și cu tipărirea la 1577/1578 a unei *Psaltiri* slavone într-un

⁷⁴ BRV I, nr. 48, p. 150-151; IV, nr. 48, nr. 38, p. 188-189.

⁷⁵ Popp 1995, p. 122, 159-160.

context care nu are legătură cu primele cărți tipărite acolo în secolul al XVII-lea⁷⁶. Pentru susținerea celor ce urmează, trebuie să insistăm în continuare asupra primilor ani de funcționare a tipografiei (sau doar a întrebuițării caracterelor chirilice) românești la Alba Iulia în anul 1639/1640, care reprezintă punctul de început și de sfârșit al temei propuse.

A existat o tentativă a principelui Gabriel Bethlen⁷⁷, care a intenționat să aducă un set de litere chirilice pentru tipărirea cărților românești în scopul calvinizării românilor. Aducerea caracterelor chirilice nu s-a mai materializat, principele murind în anul 1629, iar prezența caracterelor chirilice în tipografia princiară din acea perioadă nu s-a justificat. Nici tipărirea *Bibliei* nu s-a mai realizat, nici atunci, nici mai târziu. Deci, după scurtul episod tipografic din secolul al XVI-lea, legat de trecerea prin Alba Iulia a diacului Lorinț (1577-1580)⁷⁸, în Alba Iulia s-a remarcat o activitate tipografică românească fără un patronaj cert, totuși cu acordul principelui și supravegheat de superintendentul calvin și mitropolit, abia între anii 1639 (?) și 1642. Materialele tipografice aduse la Alba Iulia de la Govora – după cum susține istoriografia – sau poate nu ar putea fi cheia problemei apariției *Gromovnicului*⁷⁹.

Cercetările minuțioase asupra setului de litere cu care s-a tipărit la Alba Iulia *Evanghelia cu învățătură* în anul 1641 au dovedit că instrumentarul tipografiei albaiulien de la aceea vreme era arhaic, rudimentar⁸⁰, eventual tăiat din lemn, după cum au declarat G. Borsa și J. Ecsedi⁸¹. Despre înzestrarea tipografiei cu materiale tipografice se vorbește în prefața *Evangheliei cu învățătură*, 1641: „să aduc tipare să o tipăresc aici”. Ar trebui înțeles că, până la tipărirea *Evangheliei*, „tiparele” nu au existat la Alba Iulia? Tiparele se aduceau de la Govora? Vom încerca să dezlegăm contextul tipăririi.

Care este situația *Gromovnicului* în trecut și în prezent? Exemplarul păstrat la Budapesta este restaurat. Din cercetările lui N. Drăganu rezultă că, la vremea când el a văzut cartea, aceasta nu era restaurată. În urma răsfoirii *Gromovnicului*, N. Drăganu a găsit însemnări pe r. și v. al „foii de la început, precum și pe dosul scoarțelor merită atenție numai următoarea înlocuire de titlu și dedicație pe care a găsit de bine să o facă cineva mai târziu pe r. amintitei foi cu o scrisoare altfel destul de slabă: deasupra s'a scris **Preukrașena** (corect **Preauvrașenie** – „înfrumusețare”, „ornament”), urmează apoi ceva mai la vale: <Preosfințitului și de / D[u]mnezău alesului și / întru H[risto]s. luminatului / D. Domnului Mării sale

⁷⁶ Mârza 1998, p. 16-22.

⁷⁷ Ecsedi 1978-1980, p. 291-292.

⁷⁸ Mârza 1998, p. 23-30; vezi și Bogdan 2017, p. 9-10.

⁷⁹ Mârza 1998, p. 26-30.

⁸⁰ Pavel 2001, p. 95-97.

⁸¹ Ecsedi 1993, p.150-153; Borsa, Ecsedy 1993, p.131-139. Această problemă am analizat-o mai pe larg și în Mârza 1998, p. 26-30.

/ P. Pavel (?) vl[ă]d[i]ca Făgărașului, și a toată țara / Ardeaului>, și însemnarea de pe v. scoarței din stânga: *Let 1746 ori 7* – un picur de cerneală adecă nu ne lasă să descifrăm exact unitatea – *9-vrie* (Noemvrie) 26”⁸². În continuare pune la îndoială numele episcopului Petru Pavel posibil Aron sau al lui Pavel Tordași pe care-i consideră singurii acceptabili. Petru Pavel Aron a fost în acei ani vicar, iar episcop a devenit doar din anul 1752. Autorul pune de fapt la îndoială conținutul acelei însemnări. Mai identifică fragmentele de pe cea de a doua copertă, care rămân fără o valoare documentară: „un stup un florint și 2 ferdele de grâu”, apoi „o ferdelă de grâu și 2 blide de mazăre, pe altu stup”, fără alte explicații. Astăzi, pe „foaia de la început”, nu mai găsim nicio însemnare. *Gromovnicul* nu păstrează nici măcar o notă manuscrisă care să facă posibilă reconstituirea arealului de circulație a cărții. Menționăm existența, pe f. [52]^v, a ștampilei cu textul „A M. N. Muzeum Könyvtára” (Biblioteca Muzeului Național Maghiar), în concordanță cu donația făcută de soția lui, Aranka Horváth, la data de 6 ianuarie 1920⁸³.

Confuzia cercetătorilor privind locul de tipărire, încă de la N. Drăganu, poate proveni tocmai de la hârtia pe care s-a tipărit *Gromovnicul*. S-a folosit hârtie din moara lui Gheorghe Rákoczi I, acesta fiind motivul pentru care N. Drăganu presupunea, în prima fază a cercetării, că locul tipăririi ar fi Alba Iulia. Cercetările de astăzi demonstrează că, logic, susținătorul acestei localizări putea avea dreptate, ceea ce au dovedit autorii M. Zgârciu, C. Leahu și Fl. Bogdan, în urma analizei de laborator a unui exemplar al *Ceaslovului* de la Govora din 1640. Este cert că domnitorul Țării Românești, Matei Basarab, achiziționa, și pentru tipografie, hârtia produsă la moara lui Gheorghe Rákoczi I din Lancrăm⁸⁴. Filigranul foilor reprezintă diferite variante ale stemei Transilvaniei din perioada lui Gheorghe Rákoczi I; deocamdată, cunoaștem numai varianta publicată de N. Drăganu, autorul socotind că hârtia cu filigran și inițialele „G. R.”, ar proveni din moara de hârtie a principelui de la Lancrăm⁸⁵.

Gromovnicul, acum restaurat, este legat în piele, are o închizătoare, este de format în 8° mic și are 58 de foi. A fost tipărit cu cerneală neagră; pe prima foaie are un frontispiciu floral, altul se află pe f. 53^r, iar pe f. 11^r apare o inițială „În”, decorată simplu. Pe alocuri, în volum, se găsesc mici ornamente tipografice sub formă de frontispiciu sau vinietă; caracterele sunt de dimensiuni diferite. Din descrierea lui N. Drăganu rezultă următoarea situație a cărții: cartea ar fi putut

⁸² Drăganu 1922, p. 165-166.

⁸³ Biblioteca Națională Széchényi s-a desprins total de Muzeul Național Maghiar în anul 1949, ceea ce justifică prezența ștampilei bibliotecii muzeului pe filele cărții.

⁸⁴ Zgârciu, Leahu, Bogdan 2020, p. 14-25.

⁸⁵ Drăganu 1916, p. 61. Dacă comparăm filigranul publicat de N. Drăganu cu cele publicate în Știrban 2023, p. 75, nr. 2-4 de pe p. 107-109, constatăm că este posibil ca N. Drăganu să fi transpus imaginea filigranului în oglindă. Din păcate, filigranele publicate de Mirela Carabineanu nu sunt suficient de clare pentru a permite o comparație (Cărăbineanu 2015, p. 355-358).

avea 64 de file: [63] + [1], deci cu 6 foi mai puțin decât are în prezent. Foile nu sunt numerotate, există semnături: „А, Б, В, Г, Д, Е, Ж, З”. Lipsește foaia de titlu (posibil să nu fi existat o foaie de titlu!), prima foaie păstrată are semnatura „А”, caietele fiind formate din 8 file (6 caiete x 8 file = 48 foi, din caietul Ж se păstrează 4 foi, iar din ultimul caiet mai există 6 foi, ceea ce înseamnă 58 în total. De aici rezultă că descrierea lui N. Drăganu rămâne de actualitate: „Cărticica are acum 58 foi format 8° mic, restul a 8 coale de tipar, dintre care fiecare cuprindea 8 foi, afară de a 8-a, care pare că n’a avut decât 6, căci foaia ei din urmă e împreună cu cea dintâiu, iar dinaintea acesteia și de la mijloc nu lipsește nimic. ... la sfârșitul coalei a 8-a s’a mai adus o foaie, care, nefiind în legătură cu celelalte, lesne s’a putut pierde”⁸⁶. Autorul face o amplă descriere a volumului atât din punct de vedere fizic, cât și filologic și lingvistic, făcând juxtapuneri cu diferite ediții ulterioare ale gromovnicilor.

Conținutul acestui miscelaneu, format din texte românești și din trei texte slavone, este următorul:

F. 1^r-19^r Paraclisul Precistei

F. 19^r-20^r Molitve când te scoli

F. 20^r-21^r Molitva când veri să te culci

F. 21^r-24^v Zece porunci a legii vechi

F. 25^r-37^v Gromovnic⁸⁷

F. 37^v-38^v Aice să știi preste an câte săptămâni dintr-o zi mare, până într-altă zi mare

F. 38^v-39^v Vedem acest lucru că mari ispite și năpăști au căzut pre sfânt proroc și împărat David

F. 40^r-42^r Slavoslovie na trapeză (slavonește)⁸⁸

F. 42^v-50^v Sinaxar (slavonește)⁸⁹

F. 51^r-52^v Pascalie 1643⁹⁰ – 1649 (slavonește; „Koneț” – sfârșitul Pascaliei)

F. 53^r-58^v Trepetnicul de semne omenești⁹¹.

⁸⁶ Drăganu 1922, p. 165.

⁸⁷ Gromovnicul: Carte populară cu caracter astrologic, care cuprinde preziceri asupra sorții omului și asupra stării timpului pe baza interpretării tunetelor și fulgerelor în raport cu zodia în care ele se produc; vezi <https://www.dictionarroman.ro/?c=gromovnic> (accesat la 20 septembrie 2024).

⁸⁸ Slavoslovie este un elogiu (*Te Deum*), un imn liturgic folosit în bisericile de rit bizantin.

⁸⁹ Sinaxarul este o carte care cuprinde pe scurt viețile sfinților; vezi <https://www.dictionarroman.ro/?c=sinaxar> (accesat la 20 septembrie 2024).

⁹⁰ Textul păstrat al Pascaliei începe cu anul 1643, dar la începutul paginii mai există două rânduri din anul anterior.

⁹¹ Trepetnicul se referă la preziceri populare făcute pe baza explicării unor mișcări musculare involuntare; vezi și Platon 2023, p. 29-45.

Continuăm pe firul cercetării lui N. Drăganu⁹², care, în studiul său din anul 1922, a comparat diferite părți din *Paraclisul Precistei/Gromovnic*, încercând să afle sursele sau copiile ulterioare; unele dintre versiunile găsite de el aduc cu ediția tipărită din 1639⁹³. A acordat multă atenție *Pascaliei*, un element foarte important pentru stabilirea anului de tipărire a cărții. *Pascaliea* este tipărită în limba slavonă. După considerentele noastre, calculele autorului se bazează mult pe textul care lipsește din acest segment, rezultând unele calcule sprijinite pe rândurile și paginile lipsă, care ar fi putut indica anul 1639. Aici presupune că nu putea fi tipărit în anul 1638, pentru că el considera că tipografia românească de la Alba Iulia nu putea funcționa în acel an. Discuția cu aducerea tipografiei de la Govora ar indica de fapt anul 1639/1640. Dacă regândim locul de tipărire ca fiind Govora, atunci textul putea fi tipărit și în anul 1638. *Pascaliea* se încheie cu anul 1649, ceea ce ar fi putut indica perioada de 10 ani de la tipărire, răstimp minim pentru realizarea pascaliilor⁹⁴. Prin urmare, ajungem la concluzia corectată și de N. Drăganu în 1938, că Alba Iulia nu poate fi locul tipăririi acestei cărți.

Apoi, *Sinaxarul* în limba slavonă, aflat înainte de *Pascalie*, începe cu luna septembrie și se termină cu luna mai 23 (pe foaia următoare sus citim numele Petru și Pavel, fiind cunoscut faptul că această sărbătoare este pe 29 iunie), din luna mai lipsesc zilele până la 31; mai departe lipsesc foile cu lunile iunie, iulie, august, doar că paginii aferente lunii iunie îi aparțin rândurile cu numele Petru și Pavel. Pe pagina cu signatura „ж și ж²” din *Sinaxar* se află luna aprilie și începutul lui mai, după care lipsesc 4 foi, iar *Pascaliea* începe pe ж⁷ și se încheie pe ж⁸, unde se și termină. Prima pagină păstrată din *Pascalie* indică anul 1643. Nu avem cum să fim de acord cu autorul, dar nici nu-l putem contrazice cu fermitate; în calculele lui se presupune numărul identic de rânduri în *Sinaxar*, ceea ce ar putea să nu corespundă cu realitatea. Pe fila cu signatura „з” începe *Trepeticul*⁹⁵, care are șase foi, iar următoarele file, până la sfârșitul cărții, lipsesc.

De ce s-a presupus că *Gromovnicul* a fost tipărit de popa Dobre la Alba Iulia? Această supoziție se datorează tot lui N. Drăganu, care, în anul 1922, emitea ipoteza din care rezulta că Dobre ar fi sosit la Alba Iulia în prima jumătate a anului 1639 „... înainte de tipărirea *Catehismului* de la 1640. Cât și după terminarea *Evangheliei cu învățătură* la 1641, el a trebuit să muncească ceva pentru plata care

⁹² Drăganu 1922, p. 168-171.

⁹³ *Ibidem*, p. 180-182 etc., unde pune în discuție mai multe ediții ulterioare ale *Gromovnicului*, citându-l pe Moses Gaster (1795, 1815), și, prin juxtapunerea unui fragment din ediția 1639 și 1799, demonstrează similitudinile dintre cele două ediții.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 170-171, unde poartă discuția despre diferite situații și diferiți ani, în care putea fi tipărită cartea.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 185: „Trepeticile românești nu sânt decât variantele celei mai vechi redacții cunoscute până acum, aceea tradusă din slavonește și tipărită în Bălgrad la 1639”. În continuare, reproduce fragmentele trepetnicelor din 1779, 1784, 1799, 1863, demonstrând similitudinile cu ediția 1639.

i se dă din vistierie ...”⁹⁶. Menționăm că anul tipăririi *Catehismului* nu a fost 1640, ci 1642⁹⁷, iar anul sosirii tipografului putea fi, într-adevăr, 1639, deci cu *Gromovnicul* tipărit la Govora și poate adus în Transilvania pentru a fi distribuit. În continuarea cercetării, în anul 1938, N. Drăganu și-a rectificat informația inițială, punând în discuție și conținutul ortodox. În urma comparației literei cu cea folosită la Govora, susține, în final, imprimarea *Gromovnicului* la Govora⁹⁸. La aceeași concluzie a ajuns și cercetătoarea Judit Ecsedi⁹⁹, o bună cunoscătoare a activității tipografiei albaiulienne din anii 1638-1642. După descrierea situației din tipografia de la Alba Iulia și Govora, ajunge la concluzia că tipăritura discutată, *Gromovnicul*, putea fi tipărită doar la Govora și emite ipoteza conform căreia poate chiar popa Dobre să fi fost tipograful cărții. Cele trei texte în limba slavonă, *Slavoslovie*, *Sinaxar* și chiar *Pascalie*, contrazic eventualitatea tipăririi la Alba Iulia, unde sub ochiul atent al superintendentului calvin s-a tipărit pentru români numai în limba română. Astfel, putem susține ipoteza că popa Dobre a venit la Alba Iulia după tipărirea *Gromovnicului* la Govora, în anul 1639 (sau încă în 1638), nefiind exclusă și o contribuție a lui Meletie Macedoneanu, venit de la Govora la Alba Iulia după tipărirea *Pravilei* la 1640.

Curios este că *Gromovnicul* aflat la Budapesta nu a mai intrat în atenția cercetătorilor români decât în ultimii ani¹⁰⁰, cu toate că tipăritura, așa cum a fost ea abordată de autori, se arată destul de misterioasă. Credem că N. Drăganu a rămas singurul cercetător român care a văzut cartea în secolul al XX-lea, iar ceilalți autori s-au bazat pe studiul său, motiv pentru care s-au emis multe presupuneri sau unele speculații.

După redarea analizei istorice din jurul celor trei probleme esențiale din existența *Gromovnicului*, avem certitudinea că el nu a fost imprimat cu „tiparele” folosite în *Evanghelia cu învățătură* din anul 1641, o tipăritură clar albaiuliană. Literele utilizate la tipărirea *Gromovnicului*, aspectul paginii demonstrează o lucrare realizată de meșteri iscusiți, cu un set de litere de bună calitate, într-o tipografie funcțională, pe când în *Evanghelie* literele au forme diferite, rândurile nu sunt uniform aliniate, aceleași cuvinte au forme și dimensiuni diferite, oglinda textului nu este uniformă etc.¹⁰¹ Toate aceste detalii indică proceduri și tehnici de lucru diferite. *Evanghelia* nu este realizată cu obișnuitul demers de tipărire folosit încă de la Gutenberg, ceea ce nu se poate spune despre tiparul *Gromovnicului*.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 164.

⁹⁷ Mârza 1998, p. 30-33.

⁹⁸ Drăganu 1938, p. 42-43.

⁹⁹ Ecsedi 1993, p. 146-166.

¹⁰⁰ Cercetare realizată de Florin Bogdan în anul 2022, cu sprijinul Muzeului Național al Unirii Alba Iulia și al doamnei Ecsedi Judit.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 152 etc. Autoarea a făcut un detaliat studiu pe tipurile literelor folosite. Vezi și Mârza 1998, p. 26-33, 157-161.

Implicarea principelui Gheorghe Rákoczi I și a celor doi mitropoliți, mai întâi Ghenadie, după care Ilie Iorest, așază *Evangelia cu învățătură* într-un context sigur. Este interesant că editorii, principele, mitropoliții, superintendentul au avut la Alba Iulia, chiar în perioada discutată, încă din anul 1623, tipografia princiară, funcționând cu denumirea de „typis principis”. Pe lângă caracterele chirilice pe care nu le avea, putea oferi instrumentarul necesar, poate și ajutoare tipografului român¹⁰². Nu credem totuși că aceasta ar fi fost realitatea.

Ca o concluzie – cartea putea fi tipărită în anul respectiv, iar locul tipăririi va rămâne tipografia de la Govora, tipograful a fost probabil popa Dobre, tipărind cartea înainte de venirea la Alba Iulia.

Colaborarea dintre tipografiile de la Govora și Alba Iulia

Pentru a pune la locul cuvenit relația dintre tipografiile și personalul implicat de la Govora și Alba Iulia, considerăm că sunt necesare și alte lămuriri, fiindcă cercetarea noastră aduce unele informații, care ar putea elucida câteva aspecte neobservate de istoricii cărții românești. Comparând tipăriturile de la Govora și Alba Iulia, am observat unele similitudini care indică tocmai acea colaborare dintre tipografi și tipografii, ceea ce poate constitui esența studiului nostru. În această discuție îl avem în vedere în primul rând pe Meletie Macedoneanul și posibil și pe Ștefan tipograful (Ștefan Sprinten la mers), și, nu în ultimul rând, pe popa Dobre, chiar dacă nu vom avea posibilitatea să apreciem pentru fiecare contribuția personală.

Fiind cu mult mai avansat în arta tipografiei, centrul tipografic de la Govora angaja tipografi iscusiți care, după cum am arătat mai sus, au jucat un rol important și la Alba Iulia, în jurul anilor 1640-1643. Atenta examinare a materialului tipografic folosit în cele două oficine sperăm să ne permită lansarea unor ipoteze, care pot fi de lucru, dar am putea să le considerăm și definitive. Avem în vedere caracterele de tipar, inițialele decorate și, eventual, hârtia pe care s-a tipărit și vom oferi unele sugestii în acest sens. Astfel, din repertoriul ornamenticii, amintim inițiala „A” utilizată în *Noul Testament* (Alba Iulia, 1648) care pare să o aibă drept model pe cea utilizată în *Pravila* și *Evangelia cu învățătură* (Govora, 1642)¹⁰³; inițiala „D” din *Noul Testament* (Alba Iulia, 1648) și *Psaltire* (Alba Iulia, 1651) este într-o situație identică, putând fi constatate similitudini cu inițiala din tipăriturile de la Govora – *Evangelia cu învățătură* (1642) și *Ceaslov* (1640)¹⁰⁴. De asemenea, pot fi constatate asemănări mari și în cazul literei utilizate la tipărirea cărților amintite anterior, atât în cazul literei mici, cât și în cel al literei mari¹⁰⁵.

¹⁰² RMNy II-III, *passim*. din anul 1623-1655.

¹⁰³ Vezi Fig. 3.

¹⁰⁴ Vezi Fig. 4.

¹⁰⁵ Vezi Fig. 5.

Putem concluziona că locul apariției *Paraclisului Precistei* este, aproape cu siguranță, Govora, și nu Alba Iulia. Colaborarea celor două centre tipografice, în perioada imediat următoare apariției acestei cărți, este una certă și deschide noi perspective și direcții de cercetare asupra modului în care s-a realizat aceasta.

List of illustrations

Fig. 1 – *Paraklesis of the Mother of God* (Govora, 1639)

Fig. 2 – *Gromovnic* (Govora, 1639)

Fig. 3 – Initial "A"

Fig. 4 – Initial "D"

Fig. 5 – Letters used for printing

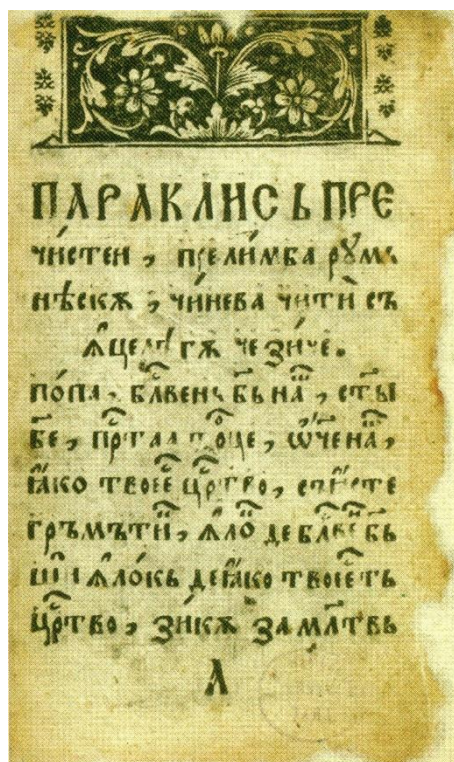

Fig. 1 – *Paraclisul Precistei* (Govora, 1639)¹⁰⁶

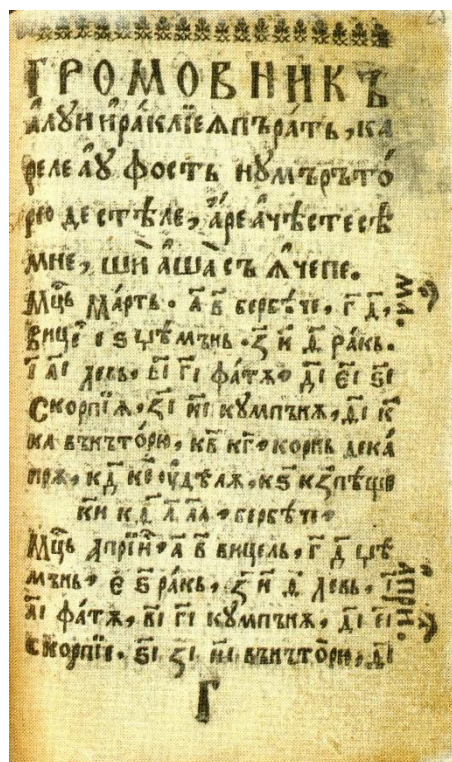

Fig. 2 – *Gromovnic* (Govora, 1639)¹⁰⁷

¹⁰⁶ Varga, Nagy 2020, p. 197.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 196.

Evanghelia cu învățătură
(Govora, 1642)

Pravila (Govora, 1642)

Noul Testament
(Alba Iulia, 1648)

Fig. 3 – Inițiala „A”

Evanghelia cu învățătură (Govora, 1642)

Czaslov (Govora, 1640)

Noul Testament (Alba Iulia, 1648)

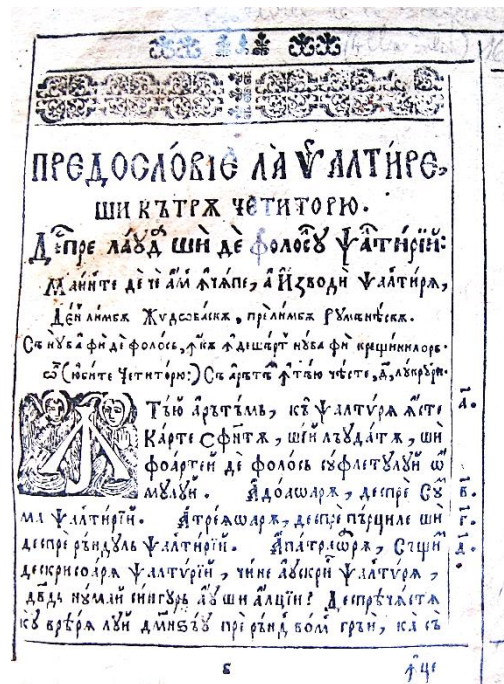

Psaltirea (Alba Iulia, 1651)

Fig. 4 – Inițiala „D”

Evanghelia cu învățătură (Govora, 1642)

Psaltirea (Alba Iulia, 1651)

Fig. 5 – Litere utilizate la tipar

Abrevieri bibliografice

- Akantisz 1922 – Viktor Akantisz, *Dr. Todoreszku Gyula és neje Horváth Aranka Régi magyar könyvtára*, Budapest, 1922
- Binder 1974 – Paul Binder, „Din istoria legăturilor tipografice dintre Țara Românească și Transilvania – Ștefan, tipograful Noului Testament din Alba Iulia (1644-1648)”, în *Limba română*, 23, 1974, nr. 3, p. 245-248
- Bogdan 2017 – Florin Bogdan, *Tipăritu-s-au în Ardeal, în cetatea Belgradului. 450 de ani de la tipărirea primei cărți la Alba Iulia*, Sibiu – Cluj-Napoca, 2017
- Bogdan 2021 – Florin Bogdan, *Cartea românească veche în colecțiile Muzeului Național al Unirii Alba Iulia*, Cluj-Napoca – Alba Iulia, 2021
- Borsa, Ecsedy 1993 – Borsa Gedeon, Ecsedy Judit, „Eine typographische Offizin ohne Blei und Ohne Druckpresse (Siebenbürgen 1640-1642)”, în *Gutenberg-Jahrbuch*, 67, 1993, p. 131-139
- BRV I-IV – Ioan Bianu, Nerva Hodoș, Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche*, vol. I-IV, București, 1904-1944
- Bunea 1902a – Augustin Bunea, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiului, Silivașului și Belgradului*, Blaș, 1902
- Bunea 1902b – Augustin Bunea, *Episcopii P.P. Aron și Dionisie Novacovici sau istoria românilor*, Blaș, 1902
- Bunea 1904 – Augustin Bunea, *Ierarhia românilor din Ardeal și Ungaria*, Blaș, 1904,
- Cărăbineanu 2015 – Mirela Carabineanu, „Hârtia în Cancelaria princiară a Transilvaniei. Câteva aspecte privind filigranele”, în *Anuarul Institutului de Istorie „G.Barițiu”. Series Historica*, Supplement 1, 2015, p. 335-361
- Drăganu 1916a – Nicolae Drăganu, „Calvinismul și literatura românească”, în *Pagini literare*, Arad, 1916, nr. 2, p. 41-43
- Drăganu 1916b – Nicolae Drăganu, „Calvinismul și literatura românească”, în *Pagini literare*, Arad, 1916, nr. 3, p. 60-62
- Drăganu 1922 – Nicolae Drăganu, „Cea mai veche carte rákoczyană”, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, I, Cluj, 1922, p. 161-278
- Drăganu 1938 – Nicolae Drăganu, *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie des origines à fin du XVIIIe siècle*, București, 1938
- Ecsedi 1978-1980 – Judit Ecsedi, „A Gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka (1637-1638) és utóélete”, în *OSZK Évkönyve*, 1978-1980, p. 291-341
- Ecsedi 1993 – Judit Ecsedi, „Dobre mester erdélyi nyomdája 1640-1642”, în *Magyar Könyvszemle*, 2, 1993, p. 146-166
- Ecsedi 1999 – J. Ecsedi, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473-1800*, Budapest, 1999
- Herepei 1965 – János Herepei, *Adattár 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, vol. I, Szeged – Budapest, 1965
- Ionescu 1971a – Gheorghe Ionescu, „Mănăstirea Govora și egumenia lui Meletie Macedoneanul (I)”, în *Buletinul monumentelor istorice*, XL, nr. 2, 1971, p. 20-32
- Ionescu 1971b – Gheorghe Ionescu, „Mănăstirea Govora și egumenia lui Meletie Macedoneanul (II)”, în *Buletinul monumentelor istorice*, XL, nr. 4, 1971, p. 33-42
- Iorga 1902 – Nicolae Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902
- Iorga 1915 – Nicolae Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, I, București, 1915
- Iorga 1928 – Nicolae Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, I, București, 1928
- Juhász 1941 – István Juhász, *A reformáció az erdélyi románok között*, Kolozsvár, 1941

- Laurian 1850 – August Treboniu Laurian, *Documente istorice despre starea politică și religioasă a Românilor din Transilvania*, Viena, 1850
- Lupaș 1918 – Ioan Lupaș, *Istoria bisericească a românilor ardeleni*, Sibiu, 1918
- Mareș 1974 – Alexandru Mareș, „Cel mai vechi Gromovnic românesc”, în *Limba română*, XXIII, 1974, nr. 1, p. 29-44
- Mareș 2006 – Alexandru Mareș, *Cărți populare din secolele al XVI-lea – al XVIII-lea. Contribuții filologice*, București, 2006
- Mârza 1998 – Eva Mârza, *Din istoria tiparului românesc Tipografia de la Alba Iulia 1577-1702*, Sibiu, 1998
- Metes 1935 – Ștefan Metes, *Istoria bisericii românești din Transilvania*, I, Sibiu, 1935
- Mosora, Hanga 1991 – Elena Mosora, Doina Hanga, *Catalogul cărții vechi românești din colecțiile B.C.U. „Lucian Blaga” Cluj. 1561-1830*, Cluj-Napoca, 1991
- Nagy 2018 – Nagy Levente, „Todoroszku Gyula és az OSZK Cyrillica-gyűjteménye”, în *Magyar Könyvszemle*, 2018, nr. 2, p. 185-210
- Pașca 1939 – Ștefan Pașca, *O tipăritură munteană necunoscută din secolul al XVII-lea: cel mai vechiu Ceaslov românesc. Studiu istoric literar și de limbă*, București, 1939
- Pavel 2001 – Eugen Pavel, *Carte și tipar la Bălgrad (1567-1702)*, Cluj-Napoca, 2001
- Pavel 2021 – Eugen Pavel, *Carte și tipar la Bălgrad (1567-1702)*, ediția a II-a revăzută, Cluj-Napoca, 2021
- Pápai Páriz 2016 – Pápai Páriz Ferenc, *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-kollégium alapítása és története*, ed. Rácz Emese, Kolozsvár, 2016
- Păcurariu 1992 – Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II, București, 1992
- Platon 2023 – Alexandru-Florin Platon, „Trepetnicele și divinația fiziognomică în cultura populară română la începuturile modernității (sec. XVII – începutul sec. XIX): observații preliminare”, în *Caiete de antropologie istorică*, 2023, nr. 43, p. 29-45
- Popp 1838 – Vasile Popp, *Disertație despre tipografiile românești în Tyransilvania și învecinatele țări de la începutul lor până la vremile noastre*, Sibiu, 1838
- Popp 1995 – Vasile Popp, *Disertație despre tipografiile românești în Transilvania și învecinatele țări de la începutul lor până la vremile noastre*, Sibiu, 1838. Studiu introductiv, ediție, note, rezumat și indice de Eva Mârza și Iacob Mârza, Cluj-Napoca, 1995
- RMK I – Szabó Károly, *Az 1531-1711 megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Régi magyar könyvtár*, vol. I, Budapest, 1898
- RMNy – *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1636-1655*, vol. I-III, Budapest, 1971-2000
- Știrban 2023 – Sofia Știrban, *Din istoria hârtiei și filigranului: tipografia românească a Bălgradului (sec. XVII)*, Alba Iulia, 2023
- Ștrempel 1955 – Gabriel Ștrempel, „Sprijinul acordat de Rusia tiparului românesc în secolul al XVII-lea”, în *Studii și cercetări de bibliologie*, I, 1955, p. 15-42
- Uza 2022 – Dan-George Uza (ed.), *Gromovnicul cel mare. Carte populară de prevestiri după zodii și planete, în care se cuprind 140 de ani începându-se de la anul 1941 și slujind până la anul 2080*, Cluj-Napoca, 2022
- Varga, Nagy 2020 – Varga Bernadett, Nagy Levente, *Egy kivételes könyvtár kincsei / Treasures of a Unique Library / Comorile unei biblioteci unice*, Budapest, 2020
- Veress 1931 – Andrei Veress, *Bibliografia româno-ungară*, vol. I, București, 1931
- Zgârciu, Leahu, Bogdan 2020 – Maria Zgârciu, Codruța Leahu, Florin Bogdan, „Un exemplar necunoscut al Ceaslovului tipărit la Govora în anul 1640”, în Silviu-Constantin Nedelcu (coord.), *Cartea românească veche (sec. XVII-XVIII)*, București, 2020, p. 25-35